

**עבודת ישראל דברים פרשת כי תבוא**

**והיה אם שמוע תשמע<sup>1</sup>:** במדרש (דברים רבה ז, א)<sup>2</sup> אמר רבי יודן כל מי ששומע בקול של תורה בעולם הזה זוכה לשמוע באותו קול שכתוב בו (ירמיה לג, יא)<sup>3</sup> **קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה וגו'.** אמר להם משה לישראל הואיל וכל מי ששומע לדברי תורה הוא מתרומם בשתי עולמות, הוו זהירים לשמוע דברי תורה. מנין ממה שכתוב בענין **והיה אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך**, זהו שאמר הכתוב (משלי ח, לד)<sup>4</sup> **אשרי אדם שומע לי וגו'.** אמר הקדוש ברוך הוא אשריו לאדם בשעה ששמועותיו לך, מה לשקוד על דלתותי (סם), אמר הקדוש ברוך הוא אם הלכת להתפלל בתוך בית הכנסת אל תעמוד בפתח החיצון אלא הוי מתכוון לכנס דלת לפניך מן הדלת, על דלתי איך כתיב כאן **אלא על דלתותי** שתי דלתות, עכ"ל

הנה ר' יודן רמז לנו על כל מי ששומע בקול תורה בעולם הזה, כי יש צדיקים בעולם לומדים תורה ויודעים סודותיה ורמזיה אשר כל ענין וענין מרמז על איה יחוד גדול וקדוש, ולזה לאו כל אדם זוכה, ואפילו הכי צריך לעסוק בתורה כפשוטו. ומי שלבו נוקפו, כלומר איך יעשה היחוד על ידי שאני עוסק בפשטי התורה הנהוגין לעולם הזה כגון ראובן חייב לשמעון. לכן אמר ר' יודן הנ"ל אל יפול לבד, כי גם כל ששומע תורה בעולם הזה, דהיינו כפשוטו הנהוג בעולם הזה, זוכה אחר כך לשמוע באותו קולקול *חתן קול שלה*, כי סופו לשמוע באחרית הימים איך שנעשה יחוד חתן וכלה לדלעיל<sup>5</sup> על ידי עסקו בפשטי התורה. וזה שאמר המדרש שהוא מתרומם בשני עולמות סוד ו"ה המתיחדים על ידי עסק התורה ומתרומם גבוה מעל גבוה<sup>6</sup> :

ורמז אחר כך במדרש בלשון אשריו לאדם ששמועותיו לי, דהנה בכל ענין ותנועה צריך להיות האדם מרכבה לקדושה, למשל כשמסתכל לשם מצוה יתכוון שיפקחו עיני דמלכא<sup>7</sup>, וכשפותח פיו בדברי תורה גורם לעילא להתיר פה בגזירות טובות. וכשנוטה אוזן לשמוע תורה גורם שיפתחו אודניו דמלכא<sup>8</sup> לקבל צלותא דישראל. וזה שאמר אשריו לאדם ששמועותיו לי, דהיינו שכוונתו בקדושתו חוש השמיעה להתעורר למעלה האוזן אודניו דמלכא להקשיב תפילתך.

1 דברים פרק כח: (א) והיה אם-שמעו תשמע בקול יהוה אלוקיך לשמר לעשות את-כל-מצותיו אשר אנכי מצוך היום ונתתך יהוה אלוקיך עליון על כל-גוים הארץ: (ב) ובאו עליך כל-הברכות האלה והשיגך כי תשמע בקול יהוה אלוקיך: (ג) ברוך אתה בעיר וברוך אתה בשדה: (ד) ברוך פרי-בטנך ופרי-אדמתך ופרי בהמתך שגר אלפיו ועשתרות צאנך: (ה) ברוך טנאך ומשארך: (ו) ברוך אתה בבאך וברוך אתה בצאתך: (ז) יתן יהוה את-איבויך הקמים עליך נגפים לפניך בדרך אחד יצאו אליך ובשבעה דרכים ינוסו לפניך: (ח) יצו יהוה אתך את-הברכה באסמיו ובכל משלח ידך וברכך בארץ אשר יהוה אלוקיך נתן לך: (ט) יקימך יהוה לו לעם קדוש כאשר נשבע לך כי תשמר את-מצות יהוה אלוקיך והלכת בדרךיו: (י) וראו כל-עמי הארץ כי שם יהוה נקרא עליך וראו מנחם: (יא) והותרך יהוה לטובה בפרך בטנך ובפרי בהמתך ובפרי אדמתך על האדמה אשר נשבע יהוה לאבותיך לתת לך: (יב) יפתח יהוה לך את-אוצרו הטוב את השמים לתת מטר-ארצך בעתו ולברך את כל-מעשה ידך והולית גוים רבים ואמה לא תחלה: (יג) ונתתך יהוה לראש ולא לזנב והיית רך למעלה ולא תהיה למטה כי-תשמע אל-מצותו יהוה אלוקיך אשר אנכי מצוך היום לשמר ולעשות: (יד) ולא תסור מפל-הדברים אשר אנכי מצוה אתכם היום מימי ושמאול ללכת אתר אלוקים אחרים לעבדם: פ

2 דברים רבה (וילנא) פרשה ז סימן א-ב: א הלכה ... ד"א א"ר יודן כל מי ששומע בקול של תורה בעוה"ז זוכה לשמוע באותו קול שכתוב בו (זרימה לג) קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה וגו' א"ל משה לישאל הוואיל וכל מי ששומע לד"ת כך הוא מתרומם בב' עולמות הוו ירימים לשמוע ד"ת, מנין ממה שכתוב בענין ויהי אם שמעו תשמע בקול יהוה אלוקיך ... סימן ב: ב זשה"ה (משלי ח) כאשר אדם שומע לי מהו אשרי אדם שומע לי אמר הקדוש ברוך הוא אשרי לאדם בשעה ששמעותיו לי, מהו לשקוד על דלתותי אמר הקדוש ברוך הוא אם הלכת להתפלל בתוך בית הכנסת אל תעמוד על הפתח החיצון להתפלל שם אלא הוי מתכין להכנס דלת לפנים מדלת לשקוד על דלתי אין כתיב אלא על דלתותי ב' דלתות ולמה כן שהקב"ה מונה פסיעתך ונותן לך שכר

<sup>3</sup> רמיהו פרק לג פסוק יא: קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול פלה קול אמרים הודו את־יקוק צבאות כי־טוב יקוק כי־לעולם חסדו מבאים תודה בית יקוק כי־אשיב את־שבות־הארץ כבראשנה אמר יקוק: o

<sup>4</sup> משלי פרק ח פסוק לד: **אֲשֶׁרִי אָדָם שָׁמַע לִי לִשְׁקֹד עַל־דַּלְתַּי יוֹם יוֹם לְשָׁמֵר מִזֹּזֶז פֶּתְחִי:**

<sup>5</sup> באר מ'ם ח"ים בראשית פרשת בראשית: אבא ואמא נקראין ריעין דלא מתפרשין כאמרינו שמח תשמח ריעים האהובים כי זיווגם תדיר ומהראוי היה לכנות גם זכר ונקבה בסוד ריעים האהובים. ואך לפי שאין זיווגם עתה תדירי נקראים בשם איש ואשה כי התפארת מקבל מאבא סוד הוי"ד ומלכות מקבלת מאמא סוד הה"א והכל בבחינת האשים סוד אשה ריח ניחוח לה' עבור הדיני הנאחזין בהן שהם בבחינת האש אבל כשהדינין נמתקין בהן אז נקראים בשם חתן וכלה והכל בבחינת איש ואשה כידוע מכוונות האר"י ז"ל ועל כן אנו מבקשין מהרה ישמע ה' אליהנו בערי יהודה קול חתן וקול כלה כי הוא יושב השלם.

<sup>6</sup> תיקוני זוהר ותקנוא שבעין דף קכח עמוד א: דשכינתא איהי על גבי אופנים ועמודא דאמצעי'תא דאיהו כליל שית ספירן על גבי חיוון דאיהו כליל לון מטטרו"ן ודא איהו כי גבה מעל גבה שומר

<sup>7</sup> ספר שערי אורה - פתיחת המחבר: כלל גדול דע, כי אמיתת עצם הבורא יתברך איננה מושגת לזולתו, ואין בכל המוני מעלה יודע מקומו, כל שכן עצם אמיתתו. הלא תראה מלאכי מעלה מה הם אומרים, ברוך כבוד י"י ממקומו (יחזקאל ג' י"ב) בכל מקום שהוא. ואם עליונים כך, תחתונים על אחת כמה וכמה. אם כן כל אותם העניינים שאנו קורים בתורה, כגון יד ורגל, אֶזְנוֹ ועין, ושאר כל כיוצא בהם, מה הוא. דע והאמן כי כל אותם העניינים אף על פי שהם מורים ומעידים על גדולתו ואמיתתו, אין כל בריה יכולה לדעת ולהתבונן מהות אותו הדבר הנקרא יד ורגל ואוזן וכיוצא בהם. ואם אנו עשויים בצלם ודמות, אל יעלה בדעתך, כי עין בצורת עין ממש, או יד בצורת יד ממש, אבל הוא עניינים פנימיים ופנימיים לפנימיים באמיתת מציאות י"י יתברך, אשר מהם המקור והשפע יוצא לכל הנמצאים בגזירת השם יתברך, אבל אין מהות יד כמהות יד, ולא תבניתם שווה, כמו שאמר, ואל מי תדמינו ואשוה (ישעיה מ, כה): ודע והבן שאין בינו ובינינו דמיון מצד העצם והתבנית, אלא כוונת צורת האיברים שבנו, שהם עשויים בדמיון סימנים, עניינים סתומים עליונים, שאין הדעת יכולה לדעתם, אלא כדמיון זכרון, כמו שכותב "ראובן בן יעקב", שהרי אין אלו האותיות ואין זו הצורה עצמה של ראובן בן יעקב צורתו ותבניתו ומהותו, אלא זכרון שזה ראובן בן יעקב הכתוב, הוא סימן כנגד אותו עצם ותבנית הידוע הנקרא ראובן בן יעקב: ולפי ש"י יתברך רצה לזכותינו, ברא בגוף האדם כמה איברים נסתרים ונגלים בדמיון סימן למעשה מרכבה, ואילו יזכה אדם לטהר אבר מאבריו, יהיה אותו אבר כדמיון כסא לאותו דבר עליון הפנימי הנקרא בשם ד', אם עין עין, אם יד, וכן לכל השאר: כיצד, כגון שנזכר ונשמר אדם אחד במראה עיניו שלא יביט ולא יסתכל בדבר ערוה, ולא בשאר כל דבר של גאון, אלא בכל דבר שהוא קדושת י"י ועבודתו, אז אותה עין נעשית כמו כסא לאותו דבר הנקרא למעלה "עין", וכן היד והרגל ושאר כל האיברים:

<sup>8</sup> זוהר כרך ב' (שמות) פרשת משפטים דף קכב עמוד ב: אודני דמלאכ כד רעוא אשתכח ואמא ינקא ונהירו דעתיקא קדישא אתנהיר מתערין נהירו דתרין מוחי ונהירו דאבא ואמא כל אינון דאקרו מוחי דמלאכ ומתלהטין כחדא וכד מתלהטן כחדא אקרו אזני "'

**נר ישראל** אות מב': וידוע כי כשהתפללות עולין והקב"ה שומע ובא לחדוה אז תחות אודנין נפקין כל הי"ג תיקונים דרישא ודדיקנא

**דעת משה**, בא ד"ה דבא נא באזני העם: א"י דבר נא באזני העם כו' אין נא אלא לשון בקשה וכו'. בבקשה ממך שתדבר ותנהיג גם את העם לבחי אודנין קדישין לתקן אזהניהם שהיו עד עתה סריס למשמע שוא. יקדשו אותם להעלותם לאוזן דלעילא כידוע גמטריא אוזן ובמה יזכו לזה לכן אמר. איש מאת רעהו שידבקו עצמם בצדיקי הדור ויזכו להיות בחי איש. מאת רעהו ע"י הצדיק שנק' רעהו וכן אשה מאת רעותה. ר"ל הם הפחותים ממלת איש

ואמר שם אם הלכת להתפלל וכו' הוי מתכוון לכנוס דלת לפניך מן הדלת, רומז ענין גדול מה שכתב הראב"ד בפירוש ספר יצירה<sup>9</sup> כי המלכות אדניי ומדת התדבקות נקרא אל שד"י<sup>10</sup>, ובשני שמות אלו יש אותיות ד' וצריך ליחד ולדבק אותם, והנשאר מאותיות שמות אדניי שד"י הם אותיות יש אני שעל ידי זה מנושא המלכות עיין שם<sup>11</sup>. ולזה כיוון שתכנוס דלת לפניך מן הדלת ליחדם, והבן

**ברוך אתה בעיר וברוך אתה בשדה**<sup>12</sup>. בילקוט (רמז תתקלח)<sup>13</sup> חד אמר שתהא נכסיך סמוך לעיר, וחד אמר שתהא בית הכסא סמוך לשולחנך. יש לומר על פי הרמז, ששניהם לדבר אחד נתכוונו, דהנה האדם שרוצה לעבוד ה' צריך שיהיו כל עשיותיו לשם שמים אפילו אכילה ושתייה, וזהו שתהא נכסיך סמוך לעיר, אפילו אכילה ושתייה שלך סמוך לעיר, פירוש להתעוררות להקב"ה שתתעורר הכל להקב"ה ויהיו כל מעשיך לשם שמים. וזהו גם כן שיהא בית הכסא סמוך לשולחנך, רצה לומר הכסא המלוכה, שאפילו באכילה ושתייה שלך תעשה הכל שיהא כסא מלוכה להקב"ה שתמליך להקב"ה בכל מעשיך

**בדרך אחד יצאו אליך ובשבעה דרכים ינוסו לפניך**<sup>14</sup>. ובתוכחה נאמר להיפך, ועיין מה שכתב ברמב"ן על סך שבעה<sup>15</sup> דרכים. ונראה לומר דהכתוב מרמז לנו דבר גדול, לפי מה שהקדמנו לעיל שיש שביל השופע במתנת חנם וחסד אשר הבורא ברוך הוא יסד בה את עולמו לצורך העולם אפילו חס ושלום אין אדם שיעבדהו אשר בזה השביל מתפרנסים העובדי כוכבים ומזלות העוזבים אותו ואת עבודתו, וגם נברא שביל העבודה והנהגת מדה במדה אשר בה יקרא אלהי ישראל לשלם לאיש כמעשהו. ותמיד בראש השנה עיקר המשפט שהמקטרגים והשרים רוצים השפע התמידית ומתנת חנם וחסד, ולא שתהיה נובעת על פי צינור עבודת עושי רצונו כדי שיהיו כולם מקבלים ההשפעה בשוה. אבל אנחנו עמו עושים רצונו ותוקעים בשופר ומקבלים מלכותו ועבודתו כדי שעל ידי התעוררות התחתון יתעורר למעלה שיקרא שמו אלהי ישראל ותהיה שפע הברכה נוזלת על פי עבודתנו מדה במדה לשלם שכר לעושי מצוה לאוהביו וליראיו ולעובדי בשבע מדות הקדושים ולהעניש לעוברי עברה

וזהו פירוש **בדרך אחד יצאו אליך**, דהיינו שירצו בזה שיהיה דרך אחד בשוה. אבל על פי **שבעה דרכים ינוסו לפניך**, דהיינו ההנהגה הנקראת **שבעה** על שם שבעה ספירות וראו כל עמי הארץ ויראו ממך<sup>16</sup>. וזה הענין נחא כשישראל עושים רצונו אז טוב להם הנהגת שבעה הני"ל ורע לשונאי ה'. אבל נהפוך הוא כשחס ושלום אינם עושים רצונו אין בהם כח לעמוד ולינק ההשפעה אם לא מדרך אחד שהוא מתנת חנם, אבל בשבעה דרכים תנוס, כיון שאתה כמוהו אינך עושה רצונו של מקום. וזה קללת התוכחה עד שישבו ישראל לעשות רצון קונם ויגבירו כח לרשת ההשפעה הקדושה על פי הנהגת מדה במדה הנקראת **שבעה**, ואז לא יתערב זר בשמחתנו כמו שכתבתי למעלה<sup>15</sup> עיין שם והבן

**ושמרתם את כל דברי הברית הזאת וגו'**<sup>16</sup>. ושמרתם הוא מלשון ואביו שמר את הדבר (בראשית לו, יא)<sup>17</sup>, שתהיו מצפים וממתינים<sup>18</sup>, כל דברי הברית לאמר, מתי אזכה להתייחד ולכרות ברית עם יוצרי, והיחוד נקרא **את כל דברי הברית הזאת**. אכן יש כמה אנשים שנכספים בלבם להיות יראים ושלמים מבלי לעשות שום פעולה לזאת, אבל הם רודפי רוח לא ישיגו מאומה. לכן אמר הכתוב **ועשיתם אותם**, דהיינו אף על פי שתהיה שומר ומצפה, תהיה גם כן עושה ועוסק בתורה ובמצוות. **למען תשכילו את כל אשר תעשון**, תשכילו היינו שתזכו להמשיך מוח חכמה לצורך היחוד והטיפה הנוזלת ממוחין, כנודע ליודעי חן

<sup>9</sup> פירוש הראב"ד לספר יצירה – הקדמה: כאשר יצאו המים הנמשכים אל התפארת אל דרך שתי הצינורות אחד מצד נצ"ח ואחד מצד הו"ד ונתקבצו כולם אל היסוד אז סגר הקב"ה את שתי הצינורות אשר הגיעו אל היסוד בדלתים אחד של אדני" ו אחד של שד"י נשאר י"ש מן שד"י ונשאר אני" מן אדני" וצירופן ישאני כי הוא נושא עליונים ותחתונים.

<sup>10</sup> ספר עבודת ישראל – ליקוטים: וכמ"ש הראב"ד כי בשם שד"י ואדני" כשאתה מסלק מהם אותיות דל"ת נשארים אותיות י"ש אני", ביאור דבריו, כשאתם בבחינת דלי דלות, אז הוא מנושא ומנוטל אל אביו שבשמים. וזה י"ש אני" בסוד היחוד השמות הני"ל שהם ביו"ד והבן:

זוהר כרך ג (ויקרא) פרשת ויקרא דף יא עמוד א: אד"ני וזא מלכות קדישא פרדס רמונים שער כ"ג פרק א: ונראה לומר כי אל שדי הוא יחוד כתר ומלכות

<sup>11</sup> ספר מגלה עמוקות על התורה – פרשת יתרו: אני חותנך יתרו במדרש דרש על השכינה שנקראת אני ד' שבאדני מורה על ד' רגלי השכינה רזא עילאה איכא הכא מבואר בפ' הראב"ד לספר יצירה על הנחש השיאני שנסתלקו שני דלתין מרזא דתרין שמהן שד"י אדני" שמכח הזוהמא של נחש גרמו סגירות שני דלתות שהם שני שערים העליונים שעליה אמר דוד בגלגול של אדם פ"תחו לי שערי צדק לי דייקא אותם שערים שנעלו בשעת חטא של אדה"ר פתח הוא אח"כ כשנסתלקו שני דלתין נשאר השיאני

<sup>12</sup> ילקוט שמעוני תורה פרשת כי תבוא רמז תתקלח: + כח+ ברוך אתה בעיר [כח, ג], ... ד"א ברוך אתה בביאתך לעולם וביציאתך מן העולם אשרי אדם ששעת מיתתו כעת לידתו וזהו עת ללדת ועת למות אמר רב ברוך אתה בעיר שתהא ביתך סמוך לבית הכנסת, **ברוך אתה בשדה שיהו נכסיך קרובים לעיר**, ברוך אתה בבואך שלא תמצא אשתך ספק נדה בשעה שאתה בא מן הדרך, ברוך אתה בצאתך שכל צאצאי מעיך יהיו כמותך, רבי יוחנן אמר ברוך אתה בעיר שיהא בית הכסא סמוך לשולחנך, ברוך אתה בשדה שיהו נכסיך משולשין, **שליש בתבואה שלישי בגפנים שלישי בזיתים**, ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך שתהא יציאתך מן העולם כביאתך לעולם מה ביאתך בלא חטא אף יציאתך בלא חטא ולא קשיא הא דמהדר שורא וריתקא הא דלא מהדר:

<sup>13</sup> דברים פרק כח: (ז) יתן יְהוָה אֱת־אִיבֶיךָ הַקָּמִים עֲלֶיךָ נִגְפִים לְפָנֶיךָ בְּדֶרֶךְ אֶחָד יֵצְאוּ אֵלֶיךָ וּבִשְׁבַעַה דְּרָכִים יָנוּסוּ לְפָנֶיךָ:

דברים פרק כח: (כה) יתִּנֶּה יְהוָה נִגְף לְפָנֶיךָ אִיבֶיךָ בְּדֶרֶךְ אֶחָד תֵּצֵא אֵלֶיךָ וּבִשְׁבַעַה דְּרָכִים תָּנוּס לְפָנֶיךָ וְהָיִיתָ לְזַעֲמָה לְכָל מַמְלָכוֹת הָאָרֶץ:

<sup>14</sup> איוב פרק ה פסוק יט: בְּשֵׁשׁ צָרוֹת יֵצִיגְךָ וּבְשִׁבְעוֹת לֹא־יָגֵעַ בְּךָ רֵעַ:

רמב"ן: יט בשש צרות יצילך בעבור היות שבע סוף החשבון נהגו בו הכתובים כמו ובשבעה דרכים כי שבע יפול צדיק וקם ורבים כן. ואחז בשש צרות להוסיף ובשבע

<sup>15</sup> עבודת ישראל דברים פרשת ראה: לעתיד שיתעלו העולמות וכתוב (זכריה יד, ט) יהיה ה' אחד, שהנהגת מדה במדה יעלו למקום מתנת חנם, ואז יזכו על ידי מעשיהם הטוהרים מדה במדה למתנת חנם וחסד

<sup>16</sup> דברים פרק כט: (א) ויקרא מִשָּׁה אֶל־כָּל־יִשְׂרָאֵל נִאמַר אֲלֵהֶם אַתֶּם רְאִיתֶם אֶת כָּל־אֲשֶׁר עָשָׂה יְהוָה לְעֵינֵיכֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם לִפְרֹעָה וּלְכָל־עַבְדָּיו וּלְכָל־אֶרֶץ: (ב) הַמִּסֹּת הַגְּדֹלֹת אֲשֶׁר רָאוּ עֵינֵיךָ הַאֲתֹת וְהַמִּפְתִּים הַגְּדֹלִים הָהֵם: (ג) וְלֹא־נָתַן יְהוָה לָכֶם לֵב לִדְעַת וְעֵינַיִם לִרְאוֹת וְאָזְנוֹת לִשְ�מָע עַד הַיּוֹם הַזֶּה: (ד) וְנֹאמַר אַתֶּם אֲרָבָעִים שָׁנָה בְּמִדְבָּר לֹא־בָלוּ שְׁלֹמֹתֵיכֶם מִעֲלֵיכֶם וְנִעְלַךְ לֹא־בָלְתָה מַעַל רַגְלֶיךָ: (ה) לָחֶם לֹא אָכַלְתֶּם וְיַיִן וְשִׁכָּר לֹא שְׁתִּיתֶם לְמַעַן תִּדְעוּ כִּי אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם: (ו) וּתְבֹאֲרוּ אֶל־הַמִּקְוֹם הַזֶּה וַיֵּצֵא סִיחִין מִלֶּרֶךְ־חִשְׁבוֹן וְעֹג וּמֶלֶךְ־הַבָּשָׁן לְקִרְיָתֵנוּ לְמַלְחָמָה וְנָכֶם: (ז) וְנִקְחָ אֶת־אֶרֶץ וְנִתְּנָה לְנַחֲלָה לְרֵאשִׁיבֵינוּ וְלִגְדֵינוּ וְלִחְצֵנוּ שְׂכֵט הַמִּנְשִׁי: (ח) וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־דְּבָרֵי הַבְּרִית הַזֹּאת וְעָשִׂיתֶם אֹתָם וְנִשְׁלַחְנוּ אֶת כָּל־אִשָּׁר תַּעֲשֶׂיוּ: פ

<sup>17</sup> בראשית פרק לו (וישב): (י) ויספר אל־אביו ואל־אחיו ויגַעֲרֵבֻ אֹבִי וַיִּאמֶר לוֹ מָה הַחֲלוּם הַזֶּה אֲשֶׁר חֲלַמְתָּ הַבּוֹא נְבֹא אֲנִי וְאִמִּי וְאֶחָיךָ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לָךְ אֶרְצָה: (יא) ויקנאו־בֻ אֶחָיו וְאֹבִיו שִׁמְר אֶת־הַדָּבָר:

<sup>18</sup> רש"י: (יא) שמר את הדבר - היה ממתין ומצפה מתי יבא